

גַם לְתַפְּלַת יְחִיד צְרִיכִים שְׁנִים': על החיים הכפולים של עמיחי

ענת ישראל

לכנס מעגל הידידים של המדרשה באורנים, תשע"ב, 7.12.11

ערב טוב לכל הקהל היקר, ידידי המדרשה, חבריה ותומכיה, המאמינים בפעולתה ובדרכה, ומאפשרים את קיומה של הפנינה התרבותית והקהילתית המיוחדת והיקרה הזאת!

א.

לא אשת ספרות אנוכי, והדברים שאבקש לומר הערב על שירת עמיחי לא יבואו מעולם הספרות, אף לא מעולם המחקר, אבל הם ינבעו ממקום אישי ומעורב מאד. בשנות עבודתי במדרשה גיליתי כמה דברים שהובילו אותי לרגע הזה. ראשית, גיליתי את **סוד הסרת המחיצות בין מרחבי התרבות היהודית**, או במילים אחרות, גיליתי שגם מי שמומחיותה בתלמוד, כמוני, עשויה לומר דבר מה על שירה מודרנית, או על ספרות חלוצית, כמו גם ההיפך כמובן. שנית, גיליתי במדרשה את **סוד כוחן של התובנות והחוויית האישיות להעשיר את הלימוד**, להפרות ולהרוות אותו. הדברים הבאים הם אפוא הזמנה לעיון ולימוד ברוח המדרשה, ששוקדת לערב תחומים ועולמות, תקופות וסוגות, גישות וזרמים.

אני רוצה לשתף אתכם בפגישותיי האישיות עם יהודה עמיחי, כפי שחזרתי ופגשתי בו במהלך חיי. אמנם כולן היו דרך המילה הכתובה ומעולם לא פגשתי בו פנים אל פנים, ולמרות זאת היו אלה פגישות מרגשות ומשמעותיות, מפתיעות ומצמיחות, לעתים מכוונות ממש. אני יודעת שאינני היחידה שניהלה יחסים אישיים מאד (חד צדדיים אמנם) עם עמיחי, והעובדה שהוא אהובם של רבים כל כך קצת מעוררת קנאה מצד אחד, אבל מאידך זה מזמין אותי להרחיב את המבט על הקשר שלי איתו, ולראות בו לא רק את הסיפור האישי שלי אלא גם את סיפורו של הדור הזה וסיפורה של התרבות היהודית-ישראלית שלנו.

גַם לְתַפְּלַת יְחִיד צְרִיכִים שְׁנִים', אומר עמיחי, ומפרש:

גַם לְתַפְּלַת יְחִיד צְרִיכִים שְׁנִים:

תָּמִיד אֶחָד שְׁמֵתוֹעֵעַ

וְהִשְׁנִי שְׁלֹא נֶעַ הוּא הָאֱלֹהִים.

אָבֵל כְּשֶׁאֲבִי הַתְּפִלָּה הוּא עֹמֵד בְּמִקְוֵמוֹ

זְקוּף וּבְלִי נוֹעַ וְהַכְרִיחַ אֶת הָאֱלֹהִים לְנוֹעַ

כְּמוֹ סוּף וּלְהַתְּפַלֵּל אֶל אֲבִי.

זה השיר ה 12 במחזור השירים **אֱלִים מִתְחַלְּפִים, הַתְּפִלּוֹת נִשְׁאָרוֹת לְעַד** שעוד אחזור אליו בהמשך, כי בעיני הוא פנינה של הגות שירית, או שירה הגותית...

תפילה, הוא אומר לנו, כמו כל שיחה וכל שירה וכל מפגש, איננה יכולה להתרחש ללא 'אחרי' הניצב מולנו, אחר אנושי או אחר אלוהי. המפגש הזה גורם לאחד מהשניים לפחות לנוע, תנועה של הזדקקות לזולת, או תנועה של שינוי, או אולי גם וגם. בעומקו של העניין ניצב המרחק בין שני הצדדים והמתח הנפרס בטווח הזה, הכמיהה לקצר אותו או להאריך אותו, והקושי להכיל אותו.

האחר של אביו של עמיחי היה האלוהים, אך מיהו אותו אחר שעמיחי עצמו ניצב מולו? אלוהים? בשירים רבים נותן לנו עמיחי להבין שהשיחה שלו עם אלוהים הגיעה למבוי סתום ואינה זוכה למענה מספק:

וימה בדבר האלהים? פעם שָׁרְנוּ
"אֵין כְּאֵלֵינוּ" עֲכָשׁוּ אֲנֵנוּ שָׁרִים, "אֵין אֵלֵינוּ"
אָבֵל אֲנֵנוּ שָׁרִים, אֲנַחְנוּ עֲדִין שָׁרִים.

עוד נחזור לריבו עם אלוהים, אבל נדמה לי שלא מולו עמיחי ניצב. יותר ויותר אני חושבת, שהאחר של עמיחי נמצא בדרך כלל בתוכו. נוכח ומגיב ובוטח, מנכיח עצמו בשירים שונים וחושף בפנינו שוב ושוב את חייו הכפולים ורוחו הכפולה של עמיחי: ילד יהודי שגדל בגלות והופך לחייל ישראלי, משורר העברית המתחדשת שחושב בגרמנית, לוחם קרבי שמתעב את המיליטריזם, עַד לאירועים היסטוריים עצומים שמעלה על נס את היום יום והשגרה, מאהב רומנטיקן שכותב כמה מהשירים הנשיים הנפלאים הקיימים בעברית, מאמין וכופר, ציוני ואנטי לאומי, מהפכן ממסדי, מקומי מאד ואוניברסאלי מאד, פתוח וסגור, ושוב פתוח, פתוח...

ב.

כדי לעשות סדר בזהויות הכפולות האלה, אתחיל מההתחלה, לא ההתחלה של עמיחי, אלא תחילת הקשר שלי איתו. בגיל 16, ביום גשום מאד של חודש נובמבר 73, קברנו את אחי הצעיר דדי באדמת הקיבוץ שלי, אחרי שנפצע אנושות בתחילת המלחמה ונאבק על חייו 5 שבועות ארוכים ומרים. כשנה לאחר מכן, ושוב בגשם זלעפות, קברנו לצידו את אחי הגדול אפרים, שנהרג אף הוא במלחמה, והועבר לאחר שנה מבית הקברות הזמני למנוחת עולמים לצד אחיו. באותם ימים זה לא היה מקובל בקיבוץ לבכות בפומבי ובשתי הלוויות השתדלתי מאד להתאפק, אבל הדמעות ירדו ללא הרף. למזלי איש לא יכל להבחין בהן, כי הן התערבבו בגשם השוטף. מישהו מהחברים שלהם הקריא את השיר 'גִּשְׁם בְּשָׂדֵה קִרְבִּי' ואני לא האמנתי למשמע אוזני:

גִּשְׁם יוֹרֵד עַל פְּנֵי רְעִי ;
עַל פְּנֵי רְעִי הַחַיִּים, אֲשֶׁר
מְכַסִּים רְאֵשֵׁיהֶם בְּשִׁמְכָה -
וְעַל פְּנֵי רְעִי הַמֵּתִים, אֲשֶׁר
אֵינָם מְכַסִּים עוֹד.

רעי ואחיי האהובים מלווים אותי כל חיי, יחד עם המילים הכועסות והבוטות שסיפק לי עמיחי, מילים שהיו חלק חשוב במסע השיקום הפרטי שלי:

אֵל מְלֵא רַחֲמִים,
אֵל מְלֵא הָאֵל מְלֵא רַחֲמִים
הָיוּ הַרַחֲמִים בְּעוֹלָם וְלֹא רַק בּוֹ...

וגם כמובן:

אֱלֹהִים מְרַחֵם עַל יְלָדֵי הַגֵּן,
פְּחוֹת מְזָה עַל יְלָדֵי בֵּית הַסֵּפֶר.
וְעַל הַגְּדוֹלִים לֹא יִרְחַם עוֹד,
יִשְׁאִירָם לְבָדָם,
וְלַפְעָמִים יִצְטָרְכוּ לְזַחַל עַל אַרְבַּע
בְּחוּל הַלּוּהָט
כְּדִי לְהַגִּיעַ לְתַחֲנַת הָאֲסוּף
וְהֵם שׁוֹתְתֵי דָם.

כמה שזה היה מדויק עבורי: אחרי ילדות מוקדמת שמחה ומוגנת הפכו ימי בית הספר התיכון לכואבים ועצובים, אבל הסבל האמיתי, הקשה מנשוא, היה של אחיי הגדולים, שזחלו בחול הלוחט ותחנת האיסוף לא הושיעה אותם. מאוחר יותר גיליתי שזאת לא דווקא הביוגרפיה שלי שמציצה מהשיר, אלא של עמיחי, שחווה את טראומת האנטישמיות והרדיפות בגרמניה של שנות השלושים בביה"ס היסודי טרם עלותו ארצה, ואחר כך לחם במלחמות העצמאות בקרבות הקשים על הנגב.

ג.

עברו עלי כמעט שלושה עשורים והרבה שינויים, הגעתי למדרשה והצטרפתי לבית המדרש 'ניגון נשים' שלומדות ומלמדות בו נשים מכל הזרמים והוא עוסק ביהדות ומגדר, ושוב מצאתי את מילותיו של עמיחי דוברות עמי ובמקומי, אבל הפעם לא כ'גבר גברי' לוחם, אלא כמשורר פמיניסט, הנותן ביטוי עילאי לחוויות נשיות עדינות ובסיסיות כל כך, שהיכולת שלו לחוש בהן ולתת להן מילים מתוקות ומדויקות היא מופלאה ממני:

למדתי אהבה בילדותי בבית הכנסת של ילדותי
בעזרת הנשים בעזרת הנשים שמאחורי המחצה
שכלאה את אמי עם כל הנשים והנערות.
אבל המחצה שכלאה אותן, כלאה אותי מן הצד השני,
הן היו חפשיות באהבתן ואני נשארתי
כלוא עם כל הגברים וכל הנערים באהבתי ובכמיהתי,
ורציתי להיות אתן שם ולדעת את סודותיהן...

זה השיר ה-25 במחרוזת שבה פתחנו, **אלים מתחלפים, התפללות נשארות לעד**, ויש בו אמירה נוקבת ונועזת על טיבה של הדרת נשים בבית הכנסת ובמרחב הציבורי בכלל: הדרת הנשים מדירה גם את הגברים המדירים, כולאת את הכולאים ומשעבדת את המשעבדים. הכחשת קיומן והסתרתן של הנשים מדלדלת את האהבה ואת הרוח החופשית. ועמיחי מוכן ללכת רחוק מאד עם הניסיון שלו להבין את המהות הנשית:

איך זה להיות אשה?

איך זה לחוש

ריקנות בין רגלים וסקרנות

בחצאית, בקיץ, ברוח,

וחצפה בעכוזים.

גבר צריך לחיות עם השק המשנה

בין רגליו. "איפה אתה רוצה

שזה יהיה?", שאל החיט שמדד לי מכנסים

ולא חיך...

יש כוח מרפא באמפטיה של עמיחי לנשים, באומץ לשאול את עצמו איך מרגישות נשים. ריפוי תרבותי, מהסוג שאנחנו כל כך מייחלות לו בדרך לשיח הבין-מגדרי הבא. גם מבחינה זאת עמיחי הוא מתקן ופורץ דרך.

אבל בעיני השיר הפמיניסטי ביותר של עמיחי, אפילו אני מעיזה לומר – שיר שמציע תיאוריה פמיניסטית, כלל אינו מזכיר נשים:

לא כְּרוּשׁ,
לא בְּבַת אַחַת, לא כְּלִי,
אַלֵּא כְּדֹשָׁא, בְּאַלְפֵי יִצְיָאוֹת זְהִירוֹת-רִוּקוֹת,
לְהִיּוֹת מְסַתֵּר כְּהֶרְבֵּה יְלָדִים בְּמִשְׁחָק
וְאַחַד מְחַפֵּשׁ.

ולא כְּגִבֵר הַיְחִיד,
כְּבֶן-קִישׁ, שֶׁמְצַאֲוֵהוּ רַבִּים
וְעָשׂוֹ אוֹתוֹ לְמַלְךְ.
אַלֵּא כְּגִשְׁם בְּהֶרְבֵּה מְקוֹמוֹת
מְעַנְנִים רַבִּים, לְהִתְחַלְחַל, לְהִיּוֹת שְׁתוּי
פִּיּוֹת רַבִּים, לְהִיּוֹת נְשׁוּם
כְּאוֹר בְּשֶׁנָּה וּמְפֹזֵר כְּפְרִיחָה בְּאַבִּיב...

טוב, קשה להתעלם מדמותו הפאלית של הברוש הארץ ישראלי המצוי... וגם הדשא כולו דימוי כנראה... עמיחי שחזר מהקרבות מציע לנו אחריהם התנהלות אחרת, נשית באופייה, משתפת, מתפשטת ומתרשתת, תחת הנהגת היחיד הכריזמטית, המלוכנית והפורצת אל על. מעבר לשיר האהבה היפים שלו, באמירותו הרחבות על היחסים בין המינים, עמיחי הוא מתקן ופורץ דרך, מבשר ראשון של הגבריות החדשה.

ד.

בין עמיחי הלוחם ועמיחי הפמיניסט משתרע לאורך כל שיריו ושנותיו עמיחי המאמין הכופר. עוד יותר משני העמיחי הקודמים, זהו העמיחי הקרוב אלי באמת. ולמרות ששירתו רצופה בשסע התיאולוגי הנמתח בתוכו, דומה שהוא מוצג בצורה המזוקקת והחריפה ביותר בספרו האחרון 'פתוח סגור פתוח', ובפרט באותה מחרוזת שכבר הזכרנו פעמיים, **אֱלִים מְתַחַלְפִים, הַתְּפִלוֹת נְשָׂאוֹת לְעַד**. זו מחרוזת ארוכה ומורכבת מאד, לא נוכל לכולה כאן, ונאלץ להסתפק בטעימות חטופות:

5

כְּשֶׁאֱלֵהִים עֲזַב אֶת הָאָרֶץ הוּא שְׁכַח אֶת הַתּוֹכָה
אֶצֶל הַיְהוּדִים וּמָאֵז הֵם מְחַפְּשִׁים אוֹתוֹ
וְצוֹעֲקִים אַחֲרָיו, שְׁכַחַת מִשֶּׁהוּ, שְׁכַחַת, בְּקוֹל גְּדוֹל
וּבְנֵי אֲדָם אַחֲרֵים חוֹשְׁבִים שֶׁזֶהִי תְּפִלָּתָם, שֶׁל הַיְהוּדִים.
וּמָאֵז הֵם טוֹרְחִים לְמַצֵּא רְמִזִּים בְּתַנ"ךְ
עַל מְקוֹם הַמְצָאוֹ כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר, "דְרָשׁוּ אֲדָנִי בְּהַמְצָאוֹ,
קְרָאוּהוּ בְּהִיּוֹתוֹ קְרוֹב". אֲבָל הוּא כְּחוֹק.

אלוהים קיים, אומר עמיחי, אבל עזב את הארץ, כלומר אותנו, והוא רחוק עכשיו. כל האמביוולנטיות החילונית בשאלת היתכנותו של האל יוחסנו עימו מתמצית בתיאור הזה. אנחנו מנסים לדרוש אחר מקום הימצאו, ועושים זאת בעזרת התורה שאלוהים שכח אצלנו, ובעזרת המדרש, כך מסביר עמיחי, ומיד בהמשך נעשה הוא עצמו דרשן נועז, ודורש את לשון התפילה:

7

אבינו מלכנו. מה עושה אב
שילדיו הם יתומים בעודו חי? מה יעשה אב
שילדיו מתו והוא יהיה אב שכול לנצח נצחים?
יבכה ולא יבכה, לא ישפח ולא יזכר.
אבינו מלכנו. מה עושה מלך
ברפובליקה של הפאבים? יתן להם
לחם ושעשועים, כמו כל מלך,
לחם הזכרון ושעשועי השכחה.
לחם ונגעועים. נגעועים לאלהים
ולעולם טוב יותר. **אבינו מלכנו.**

אלוהים חי, אבל ילדיו יתומים, כי הוא איננו. וגם ההפך, ילדיו מתו, ברדיפות ובשואה ובמלחמות,
והוא זה שנותר לבד, 'יבכה לא יבכה'. יבכה שולח אותנו לעוד מדרש של עמיחי:

שלשה בנים היו לאברהם ולא רק שניים.
שלשה בנים היו לאברהם. ישמעאל, ויזחק ויבכה.
אף אחד לא שמע על יבכה, כי הוא היה הקטן
והאהוב שהעלה לעולה בהר המזריה.
את ישמעאל הצילה אמו הגר, את יזחק הציל המלאך,
ואת יבכה לא הציל אף אחד. כשהיה קטן
קרא לו אביו באהבה, יבכה, יבכה, יבכה הקטן
והחמוד שלי. אבל הוא הקריב אותו בעקדה.
ובתורה כתוב האיל, אבל זה היה יבכה...

יבכה, התשליל של יזחק, הוא הבן שכן נעקד וכן הוקרב, והפך את אביו לאב שכול לנצח נצחים.
וכשיאבינו מלכנו הוא אב שכול ש'יבכה ולא יבכה, לא ישכח ולא יזכור, הוא בעצם אביו של
יבכה, ששכל אותו ביוזמתו, ואחר כך גם השכיח אותו מספרו, אבל זכרונו נרמז בין השורות ונדרש
ונחשף שוב בדורנו על-ידי עמיחי.
נחזור לאלים מתחלפים, התפלות נשאות לעד ולשיר נוסף, שגם הוא מדרש על סידור התפילה:

11

"אין פאלהינו, אין פאדוננו" כך מתפללים.
"אין פאלהינו, אין פאדוננו" שרים בקול גדול
והוא לא מגיב. ואנו מגבירים את קולנו ושרים
"מי פאלהינו, מי פאדוננו" והוא לא יז
ולא פונה אלינו. ואנו מוסיפים עוד בכח תחנונים
"אתה הוא אלהינו, אתה הוא אדוננו". אולי יזכר
אותנו עכשו? אבל הוא נשאר אדיש, אפלו
פונה אלינו בעינים זרות וקרות...

השתיקה האלוהית מציקה לעמיחי והוא לא פוסק מלשורר עליה, להתלוצץ עליה ולהתלונן עליה
מרה. שלא כמו יוצאים בשאלה רבים בדורו שהאל פשוט הפסיק לעניין אותם, הוא, כמו
המתפללים בשיר, לא מפסיק לנסות ולא מרפה מהעיסוק בקיומו המעורפל של האל ובתגובתם
של בניו. האל הנעדר נוכח מאד בעולמו של עמיחי.

עמיחי הדרשן דרש לא מעט את סיפורי התורה, וגם את הסידור כפי שראינו. לעתים דרש גם את סיפורי חז"ל, כמו השיר-מדרש על האגדה המפורסמת על משה רבנו שעלה למרום לקבל את התורה:

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף כט/ב

מתן תורה

אמר רב יהודה אמר רב:
בשעה שעלה משה למרום
מצאו להקדוש-ברוך-הוא שיושב וקושר כתרים לאותיות.
אמר לפניו: רבונו של עולם, מי מעכב על ידך?
אמר לו: אדם אחד יש,
שעתיד להיות בסוף כמה דורות,
ועקיבא בן יוסף שמו,
שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות.
אמר לפניו: רבונו של עולם, **הראה לי**.
אמר לו: חזור לאחורך.
הלך וישב בסוף שמונה שורות,
ולא היה יודע מה הן אומרים.
תשש כחו...

בְּשַׁעַה שְׁמַשָּׁה יָשָׁב
אֶצֶל אֱלֹהִים בְּהַר סִינַי וְכָתַב
עַל הַלּוּחַ,
יִשְׁבְּתִי בְּקֶצֶה הַכְּתָהּ, בַּפְּנֵה
וְצִדְתִּי, חוֹלְמִנִי,
פְּרָחִים וּפְנִים, אֲוִירוֹנִים
וְשִׁמּוֹת מְקַשְׁטִים.
עֲכָשׁוּ אֲנִי מִרְאָה לְכֶם הַכֹּל:
אֵל תַּעֲשׂוּ וְאֵל תִּשְׁמְעוּ!

בניגוד למדרש, אצל עמיחי משה הוא היושב וכותב את התורה, ומי שימראה לנו הוא עמיחי עצמו ולא האל. השיר כולו הוא התרסה עזה נגד אלוהים, ותורתו ומצוותיו, שעמיחי ממליץ לנו לא לעשות אותן ולא לשמוע בקולו. קשה לחשוב על דברי כפירה קשים וברורים מאלה. וכאן כדאי לחזור למחרוזת המלווה אותנו, **לְאֵלִים מִתְחַלְפִּים, הַתְּפִלוֹת נְשָׂאוֹת לְעַד**, ולקרוא את אחד השירים הראשונים:

3

אֲנִי אוֹמֵר בְּאֲמוּנָה שְׁלֵמָה
שֶׁהַתְּפִלוֹת קִדְמוּ לְאֱלֹהִים.
הַתְּפִלוֹת יָצְרוּ אֶת הָאֱלֹהִים,
הָאֱלֹהִים יָצְרוּ אֶת הָאֲדָם
וְהָאֲדָם יוֹצֵר תְּפִלוֹת
שִׁיּוֹצְרוֹת אֶת הָאֱלֹהִים שִׁיּוֹצֵר אֶת הָאֲדָם.

אלוהים, התפילות והאדם יוצרים לולאה אין סופית של בוראים ונבראים, אבל בניגוד למסר הכופר של השיר-מדרש הקודם, כאן עמיחי מקבל על עצמו באמונה שלמה את קיומם הוודאי של שלושתם, אלוהים, התפילות והאדם...

אני צריכה לסיים ומתקשה לצאת מהסבך האמוני של עמיחי שמעסיק אותי כל כך, כי הסבך הזה הוא כולו גם שלי כמוכן, כל חיי. מי שבכל זאת מסייע לי לנסח את הסבך הוא עמיחי עצמו, בשיר נוסף מאותו מחזור שאיתו פתחנו ואיתו גם נסיים:

18

דַּרְכֵי חַיֵּי סְבוּכוֹת וּמִסְבְּכוֹת. אֲנִי קָשָׁר שְׂאֵי-אֶפְשֵׁר לְהַתִּיר,
כְּמוֹ קָשָׁר שְׂאָדָם עוֹשֶׂה בְּמִטְפַּחַת כְּדֵי לְזָכֹר
מִשָּׁהוּ. אֲיַנְנִי יוֹדֵעַ מָה אֲנִי מְזָכִיר וְלָמִי אֲנִי מְזָכִיר
שֶׁלֹּא יִשְׁפַח. אוֹלַי אֲנִי צָרִיךְ לְהִזְכִּיר לְאֱלֹהִים
לְעֲשׂוֹת עוֹלָם טוֹב יוֹתֵר. אֲיַנְנִי יוֹדֵעַ
אֲנִי הַקָּשָׁר בְּמִטְפַּחַת. זֶה הַכָּל וְאֵלֶּה חַיֵּי.

ואלה גם חיי.

אני רוצה להודות לעמיחי על הדרך שבה איתגר וחזר ואיתגר את המסורת היהודית; על האומץ לכפור בכל בנימה קלילה, ובו זמנית לדבוק בכל באמונה גדולה; על מפעל ההתחדשות היהודית העצום שהקים בין שיריו, ועל ההשראה הגדולה, הרעננה והמרווה שעמיחי ממשיך ונותן למדרשה בפרט ולכל מי שעוסק בחידוש החיים היהודיים בכלל. עמיחי הוא יתנא דמסייעי ענק עבורנו, במשימה המורכבת שלנו, של התחברות מחודשת לתרבותנו העתיקה. עמיחי, כשמו, עמי – חי, קחיה את תרבותו של עמו–עמנו, ואלוהיו הוא אלוהינו.
תודה!